

УДК [94(477.83/.86):82–94(=161.2+=162.1)]“1939/1941”

Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ

УКРАЇНЦІ І ПОЛЯКИ ГАЛИЧИНИ ПІД СТАЛІНСЬКИМ РЕЖИМОМ У СПОМИНАХ ОЧЕВИДЦІВ: ПЕРШИЙ ДОСВІД

Стан вивчення проблеми

Правда про події осені 1939 р. – середини 1941 р. на тих українських етнічних землях, що були анексовані сталінським Радянським Союзом, майже півстоліття була “табуованою темою” для дослідників не лише в Україні, що перебувала у складі СРСР, а й у прокомуністичній Польщі. Можливою тоді була поява не тільки тих публікацій, у яких некритично висвітлювалася і прославлялася політика, яку проводили у Західній Україні Всесоюзна комуністична партія (більшовиків) (ВКП(б)) і її партійна структура на українських землях – Комуністична партія (більшовиків) України. У той же час згадана тема не викликала особливого зацікавлення в країнах Заходу. Лише наприкінці 1980-х років у США побачили світ окремі цікаві розвідки, присвячені оцінкам режиму Й. Сталіна місцевим населенням територій, трактованих польськими науковцями як “східні креси Другої Речі Посполитої”. Одним із перших дослідників цієї теми історик зі США Ян Томаш Гросс, який був вихідцем із Польщі й у 1988 р. опублікував книгу “Революція з-за кордону. Радянська окупація польської Західної України і Західної Білорусі”, що з часом стала “класичною” працею з окресленої проблеми¹. Окремі аспекти цієї ж тематики вивчав ще один американський історик польського походження Тадеуш Піотровські².

У Польщі активне зацікавлення темою почалося напередодні й тривало після розпаду СРСР³. Новий сплеск уваги до цього питання відбувся від початку

¹ Gross J. T. *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* / Jan T. Gross. – Princeton: Princeton University Press, 1988. Див. також доповнене видання цієї праці: *Ejusdem. Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia. Expanded Edition* / Jan T. Gross. – Princeton: Princeton University Press, 2002.

² Piotrowski T. *Poland's Holocaust: Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918–1947* / Tadeusz Piotrowski. – Jefferson, N.C. and London: McFarland & Company, 1998. – P. 7–19, 77–81, 198–203.

³ Wirski S. *Polityka ZSRR wobec ziem polskich, 1939–1941* / S. Wirski. – Warszawa: Instytut Europy Wschodniej, 1985. – Z. 4; Mazur G. *Kresy Wschodnie, 1939–1941* / Grzegorz Mazur // *Zdanie*. – 1989. – № 11–12. – S. 24–28; *Położenie ludności polskiej na terytorium ZSRR i wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w czasie II wojny światowej* / [pod. red. A. Marszałek]. – Toruń, 1990; *Sudoł A. Początki sowietyzacji Kresów Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej (jesień 1939 r.)* / A. Sudoł. – Bydgoszcz; Toruń, 1997; *Życie codzienne*

2000-х років⁴. З польських авторів значний доробок у дослідження проблеми й оприлюднення інформаційно наповнених документів зробив Казімеж Ясевич⁵ (публікації якого, втім, завдяки контрверсійним оцінкам автора викликали неоднозначне сприймання і критику). Спеціальну увагу у Польщі було приділено публікаціям мемуарів чи фрагментів споминів про життя в окремих містах Галичини й Волині у 1939–1941 рр.⁶

Дослідники Другої світової війни в Україні тривалий час оминали об’єктивне вивчення проблеми сприймання більшовицького режиму в Галичині українцями і поляками – представниками двох найбільших національних груп цього регіону. Багато десятиліть з’являлася лише вкрай тенденційна література, метою якої була популяризація більшовицької тези про “золотий вересень 1939 року” в історії Галичини та Волині й “визволення Західної України з-під гніту панської Польщі” (після смерті Й. Сталіна термін “панська” поступово замінили терміном “буржуазна”)⁷.

polskich zesłańców w ZSRR w latach 1940–1946: studia / [pod red. S. Ciesielskiego]. – Warszawa: W-wo Neriton: Instytut Historii PAN, 1997; *Kowalska E.* Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946 / E. Kowalska. – Warszawa: Neriton: Instytut Historii PAN, 1998.

⁴ *Hryciuk G.* Polacy we Lwowie, 1939–1944. Życie codzienne / Grzegorz Hryciuk. – Warszawa, 2000; *Gogol B.* Czerwony Sztandar: Rzecz o sowjetyzacji ziem Małopolski Wschodniej, wrzesień 1939 – czerwiec 1941 / B. Gogol. – Gdańsk: Un-t Gdański, 2000; *Okupacja sowiecka ziem polskich 1939–1941* / [pod red. P. Chmielowca]. – Rzeszów; Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2005; *Bonusiak W.* Polityka ludnościowa i ekonomiczna ZSRR na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939–1941 (“Zachodnia Ukraina” i “Zachodnia Białoruś”) / Włodzimierz Bonusiak. – Rzeszów: W-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2006.

⁵ *Jasiewicz K.* Aparat sowiecki na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej jako model patologiczny funkcjonowania klasy politycznej (1939–1953) / K. Jasiewicz // Tygiel narodów: stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej, 1939–1953. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN: Rytm; Londyn: Polonia Aid Foundation Trust, 2002. – S. 39–95; *Ejusdem.* Rzeczywistość sowiecka 1939–1941 w świadectwach polskich Żydów / K. Jasiewicz. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2009.

⁶ *Węgiński J.* Lwów pod okupacją sowiecką, 1939–1941 / Jerzy Węgiński. – Warszawa: Editions Spotkania, 1991; *Lwowskie pod okupacją sowiecką (1939–1941)* / [wstęp i redakcja Tomasz Bereza; wybór i opracowanie Tomasz Bereza]. – Rzeszów: Instytut pamięci narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2006.

⁷ Социально-политическая закономерность и правовые основы воссоединения западно-украинских земель с Украинской ССР. – Львов, 1979; *Кірсанова О. А.* Розвиток суспільно-політичної активності трудящих західних областей УРСР у процесі будівництва основ соціалізму / О. А. Кірсанова. – Київ, 1981; *Масловский В. И.* В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины 1939–1950 / В. И. Масловский. – Львов: Изд-во при Львовском государственном университете издательского объединения “Вища школа”, 1984. – С. 9–46.

Для цього видано кілька збірників документів, на сторінках яких було подібно висвітлено події осені 1939 р. – першої половини 1941 р.⁸

Перший збірник спогадів українських очевидців подій від осені 1939 р. до середини 1941 р. у Західній Україні підготувала до друку відома громадсько-політична діячка Мілена Рудницька вже восени 1941 р., але його опубліковано лише 1958 р. у Нью-Йорку. Певним недоліком цих споминів є анонімність багатьох їхніх авторів. Небажання називати себе було зумовлене тим, що одні з них тоді ще проживали у Західній Україні й боялися арештів, а ті ж, які опинилися на еміграції, побоювалися, що внаслідок оприлюднення імен і прізвищ їхні родичі можуть постраждати від переслідувань органів безпеки СРСР⁹. Після появи згаданого збірника велику кількість споминів того періоду опублікувало значно більше українців, які пережили ті події на власному досвіді й після Другої світової війни опинилися на еміграції¹⁰.

Напередодні й особливо після розпаду СРСР протягом 1990-х років побачило світ багато статей українських науковців з окремих аспектів проблеми. Услід за польськими колегами в останні 10 років дослідники в Україні теж почали виявляти активне зацікавлення темою, результатом чого була поява багатьох монографій, присвячених різним її питанням: політиці СРСР на анексованих територіях, масовим репресіям і депортаціям тощо¹¹.

Однак до сьогодні історики мало висвітлювали те, як сприймали українці й поляки нову владу, якою була перша реакція на політичні кроки нової влади представників цих двох найбільших національних груп населення, що було спільного й розбіжного у цьому сприйманні і як еволюціонували у своїх поглядах на різні нововведення місцеві жителі. У статті автор публікації зосередився саме на порівнянні сприймання українцями і поляками перших місяців більшовицького режиму

⁸ Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі (1939–1949 рр.): збірник документів і матеріалів. – Київ, 1949; Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939–1979: зб. док. і мат. – Київ, 1980; Радянське Прикарпаття. 1939–1959: документи і матеріали – Ужгород, 1964; Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР. 1939–1989: збірник документів і матеріалів. – Київ: Наукова думка, 1989. – С. 16–67.

⁹ Західна Україна під большевиками (ІХ.1939.–VІ.1941): збірник [ред. М. Рудницька]. – Нью-Йорк, 1958.

¹⁰ Див., наприклад: *Городиський З.* Державний університет ім. Івана Франка у Львові (Спогад з часів совєтської окупації в 1939–1941 рр.) / З. Городиський // Календар-альманах “Нового Шляху” на 1990 рік. – Торонто: Новий Шлях, 1990. – С. 71–92; *Онїхрїв М.* Шляхами Другого Польського корпусу / М. Онїхрїв // Календар-альманах “Нового Шляху” на 1983 рік. – Торонто: Новий Шлях, 1983. – С. 172–185; *Острове́рха М.* На закруті. Осінь 1939 р. / М. Острове́рха. – Нью Йорк, Н. Й., 1958; *Яхненко Н.* Від Бюра до Бригідок. Трохи спогадів з 1939–1941 років. Львів / Н. Яхненко. – Бералє; Мюнхен, 1986.

¹¹ Див., наприклад: *Литвин М. Р.* 1939. Західні землі України / М. Р. Литвин, О. І. Луцький, К. Є. Науменко. – Львів, 1999; *Баран В.* Україна: Західні землі: 1939–1941 рр. / В. Баран, В. Токарський. – Львів, 2009; *Гаврилів І.* Західна Україна у 1939–1941 рр. / І. Гаврилів. – Львів, 2007. Детальніше українську історіографію проблеми див.: *Гуменюк Т. І.* Західноукраїнські землі в 1939–1941 рр.: історіографічний аналіз / Т. І. Гуменюк. – Івано-Франківськ, 2007.

і “сталінських реформ” (за винятком характеристики реагування на прихід “совєтів” представників третьої найбільшої національної групи населення Західної України – євреїв, характеристика настроїв яких заслуговує на окреме дослідження).

Автор не в усьому погоджувався зі сказаним у споминах, але намагався цитувати їх максимально повно й без скорочень, щоб вповні передати настрої, переживання й емоції людей того часу. У статті спогади українців подано мовою оригіналу зі збереженням тогочасної специфіки й діалектизмів, тоді як спогади поляків перекладено зі збереженням вжитих авторами російських слів та речень, транслітерованих кирилицею, які у польськомовних спогадах наведено мовою оригіналу й транслітеровано латинкою.

Автор висловлює подяку за надану йому керівництвом архіву Осередку “Карта” у Варшаві можливість опрацювання й цитування споминів польських учасників подій, більшість з яких вперше запроваджено до наукового обігу.

Перші враження від вступу радянських військ

17 вересня 1939 р. на територію Західної України розпочали наступати Збройні сили СРСР, тоді відомі під своєю повною офіційною назвою як Робітниче-Селянська Червона Армія (РСЧА), більше відома як Червона Армія (ЧА). У своїй політиці більшовики послуговувалися тими ж слоганами й офіційними мотивами, що й за 19 років до того, хоча й дещо зміненими або “модифікованими” гаслами “визволення Західної України з-під гніту польських панів” з меншим акцентом на “визволенні польського пролетаріату й селян від соціального рабства”, як це було восени 1920 р. Польща з її союзниками Великою Британією та Францією цього разу, як воєнні супротивники СРСР, фігурували в пропаганді як ледве чи не найбільше світове зло. Восени 1939 р. більшовики повністю солідаризувалися із фіюером нацистської Німеччини Адольфом Гітлером, який у вересні 1939 р. вирішив знищити Польщу як державу. Об’єктивно аналізуючи перебіг тогочасних політичних і воєнних подій, від 17 вересня 1939 р. чимало критично мислячих українців і поляків зрозуміли, що пакт про ненапад Молотова-Ріббентропа виявився угодою про воєнний союз Й. Сталіна та А. Гітлера з метою воєнної кампанії проти Другої Речі Посполитої. Багато українців, які добре усвідомили те, що насправді відбувалося, розуміли становище поляків і співчували їм. Владіслав Олесінський у щоденнику про приїзд до Золочева 16 вересня 1939 р. записав: “Я спіткав там також казначейського службовця української національності з Кам’янки Марущака. Він розповів мені, що з російського радіо, по якому говорив Молотов, дізнався про його недоброзичливе ставлення до Польщі і про те, що він із Гітлером обдумав такий спосіб, що більше не буде польських повстань. *«Больше не будет польско-го мятежа»*. Чи щось подібного”. А вже 17 вересня він же зауважив, що того дня “більшовики вранці о годині 4 переступили Збруч, натрапляючи на слабкий опір”, а отже, “звістка, яку вчора передав Марущак про порозуміння більшовиків з Гітлером, як виявляється, є реальністю”. Той же очевидець подій у щоденнику від 27 вересня 1939 р. у Львові зробив такий запис: “Місто роїться від *красноармейцев*. Я зустрічаю ті ж купки німецьких солдатів, звільнених з польської неволі більшовиками. Тим солдатам більшовики повернули навіть озброєння. Вони пересуваються по місту зовсім вільно. Натомість наших солдатів, а, особливо, офіцерів,

більшовики беруть до неволі, а навіть заарештовують переодягнутих в цивільний одяг. Підтверджується, отже, інформація Марущака від 16 вересня 1939 р. про те, що Німеччина і більшовики діють спільно проти Польщі¹².

Головною причиною різного сприймання українцями і поляками анексії Західної України Радянським Союзом було те, що в багатьох її українських жителів більшовицька пропаганда створювала ілюзію того, що до них на допомогу для захисту від німців і визволення від поляків нібито поспішають їх “брати-українці” зі Східної України (підкреслюючи у листівках, що радянські війська, які наступають на Волинь й у Галичину, очолює командувач “Українського фронту” з українським прізвищем – Сергій Тимошенко). І. Цюропайлович із Жовкви, зокрема, згадував, що він і багато українців у ті дні по радіо почули, що їх “йде визволяти Червона армія під командою «українця» маршала Тимошенка”¹³.

Однак дуже швидко ілюзії місцевих українців розвіялися після першого ж досвіду стосунків із бійцями РСЧА та скерованими в Західну Україну партійцями. Роман Гавриляк, наприклад, писав у мемуарах: “Врешті в’їхали у Надвірну радянські танки, та увійшла Червона армія. Зробили вони дуже погане перше враження. Танки щоправда великі, тяжкі, та грізні, але зате військо – пожалься Боже! Якись збіднілі погані лиця, дрантивий одяг, та недбала поведінка, як у рядових, так і старшин. От маєш, пролетарська армія! За ними зараз приїхали їхні цивільні, політруки, та партійці, та стали наводити новий лад. Вони зробили таке саме враження як їхня армія. Сірі, погані, непривітні, без жадної оглади, примітивні, але зате самопевні та бундючні”¹⁴.

Володимир Бемко з Бережанщини також критично оцінив “советів”: “Советчики мали нужденний вигляд: військо – у витертих старих загортках, чоботи з матеріалу, що лише нагадував шкіру, кріси чи як вони казали «вінтовки» носили на мотузках. На кількох тягарових автах привезли кільканадцять сухоребрих шкап – то мала бути їхня кавалерія. Ні сідел, ні поводів... Красноармійці говорили, що й ті коні – позичено з колхозів та колгоспів, бо кожний кінь мав на ногах біля «котиків» значок, з якого колгоспу його забрано”¹⁵.

Об’єктивність вражень українців підтверджують аналогічні відгуки про червоноармійців польських жителів. Поляк із Дрогобича Станіслав Флях, наприклад, так описав перші враження від вступу бійців ЧА до цього міста: “Це військо складалося з різних національностей, солдати виглядали неохайно [obskurnie], брудні, неголені, обтріпані шинелі, облатане взуття, замість ранців, як носили наші чи німецькі солдати, кожен мав мішок, що висів на плечі, і котелок біля паска, замість

¹² Archiwum Ośrodka “Karta” w Warszawie (dalej – AOK). – Archiwum Wschodni (dalej – AW) II/1388/2 K – Władysław Olesiński. – S. 7, 13.

¹³ Цюропайлович І. Спомини кооператора / І. Цюропайлович // Жовківщина. Історико-мемуарний збірник. – Жовква; Львів; Балтимор, 1997. – С. 186.

¹⁴ Гавриляк Р. Спомини минулих літ. Автобіографічна розповідь / Р. Гавриляк // На правах рукопису, 1988. – С. 28.

¹⁵ Бемко В. Бережани – Бережанщина / В. Бемко // Бережанська земля. Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто: Комітет “Видавництва Бережани”, 1970. – С. 283–284.

казанка. Вони мали сумний вигляд й нічим не нагадували війська, якби не карабіни, які вони носили, і шапки із зірками”¹⁶.

Для вояків польського війська особливо вражаючим виявилось порівняння червоноармійців з німецькими вояками. Ось як описав свій перший досвід з бійцями ЧА у с. Сем’янівка (пол. Siemjanówka) під Львовом поляк Владислав Гłowачевський: “Під час війни, власне кажучи, першими прийшли до нас німці. За один день пішли. На другий день прийшли росіяни. Я, як молода людина, був здивований дисципліною і порядком у німців. На другий день, як прийшли росіяни, я побачив ці ... шапки, так звані будьоновки, ці плащі... Коли вони забігли до помешкання, я пригадую, що мати мала кисле молоко в глиняних глечиках. Схопили це, повипивали, пізніше відразу побігли, бо мали розвільнення. Пізніше кожен раз виймали з якоїсь кишені махорку, сипали в газети, загортали це і палили. І це, власне, мене настільки вразило, що я запам’ятав це на все життя”¹⁷.

Поляки, згідно з твердженням польки з Луцька Мані Арашкевіч, реагували на червоноармійців однозначно – як на окупантів, котрі спільно з нацистами зруйнували їхню державу, і це детермінувало їх ставлення до сталінського режиму: “З окупантами ми не підтримували жодних контактів. Колись якийсь боець запропонував мені піти в кіно, я заявила йому, що коли піде зі мною на відправу, то я погоджуся. Він не повторив запрошення”¹⁸.

Характерно, що у багатьох українців і поляків червоноармійці (з огляду передовсім на манеру поведінки, напіввійськовий й напівцивільний одяг і присутність серед них багатьох мобілізованих чоловіків із радянських республік Середньої Азії тощо) викликали зловісні асоціації з вояками Золотої Орди Чингізхана. Подібно, зокрема, описав бійців РСЧА поляк зі Львова Станіслав Каца: “Російська армія виглядала тоді страшно. То була армія жебраків. Карабіни на шнурах, йшли в гумових калошах. Така собі нікчемна братія, якісь такі зморені голодом. Був такий автентичний випадок, що радянський офіцер, який вже певний час проживав у Львові, зайшов до розміщеного поверхом нижче житла і сказав, що йому впало вниз мило з умивальника. Виявляється, що мився з клозетної раковини. То була Азія, до нас прийшла Азія”¹⁹.

Ще критичніше прихід РСЧА у мемуарах передав Михайло Островерха: “Самі вояки – худі, деяким просто позападались лиця, а деяким, наче сірим мохом поросло лице; неголені, втомлені; кожен четвертий-п’ятий, хоч молоді, похилені, як старики; очі без життя, а в них, наче закована, залякана думка окривається; на обличчях сіра, неприступна мовчанка, що знає страх. Відчувається, що в армії діє не дисципліна, а терор. Сюди й туди, дуже діловито, якимось по-яничарськи, швидко вештаються комісари, політруки, пики з рисами холодної кровожадности. Ці війська безупинно сунуть на захід. Три дні приглядався я цій червоній армії і прийшов до висновку: це та ніколи незмінна Азія, за яку Москва зовсім природно – горда;

¹⁶ AOK. – AW I/167 – Flach Stanisław. – S. 1.

¹⁷ Ibidem. – AW I/194 – Władysław Głowaczewski. – S. 1.

¹⁸ Ibidem. – AW 109 – Araszkiewicz Mania z d.Wojnicz – I/12 Woj/127. – S. 8.

¹⁹ Ibidem. – AW 1/310 – Kaca Stanisław. – S. 1–2.

заякана, стероризована Азія, яка напевно й за Івана IV така ж була, тільки тепер ця дич ... змоторизована. І суне на решту наших земель, на Захід лише на те, щоб Європу сплюндрувати з усіх її вартостей, ціннощів і, неоправними та ще й розбитими азіятами, вернутись на свій Схід”²⁰.

Формуванню усталеного образу бійця РСЧА як чужинця за мовою, культурою поведінки й менталітетом сприяла видана у військових частинах політруками заборона солдатам спілкуватися із місцевими жителями, особливо на політичні теми. Офіційно це мотивувалося міркуваннями безпеки, щоб червоноармійці, бувало, не обмовилися й не розповіли “військову таємницю” про свої військову частину, підрозділ чи точне місце дислокації, озброєння, командний склад тощо. Насправді бійцям РСЧА, зі слів М. Островерхи, забороняли ходити чи жити поодиночі, щоб вони випадково “не збовкнули зайве” й не сказали правду про справжню дійсність в СРСР: “Характеристичне – ніколи й нікуди не ходить червоноармієць сам, а завжди ходить їх два-три. А коли ж трапиться, що буває сам, тоді дещо прорветься з його душі, поскаржиться, скаже одверто про «рай»”²¹.

Інший сучасник, Зенон Саган із Кам’янки-Струмилової, так описав цю штучно створювану політичними комісарами відчуженість між бійцями РСЧА і місцевим населенням на підставі власного досвіду: “Перших дві ночі в моїй хаті ночувало призначених мені 10 солдатів під командою якогось миршавого політрука-десятника. Всі «бійці» були мобілізовані українські колгоспники, до речі, не першої молодости. Я запропонував їм вигідніше приміщення на нічліг, бо сини, хоч осклені, могли помістити тільки 4 особи. Один з них хотів відповісти, однак йому перебив політрук і каліченою українською мовою заявив, що бійці мусять бути разом, їм нічого не бракує і не прийняв запропонованого чаю і закуски. Порозмовляти з ними не було ніякої нагоди”²².

Зі слів іншого українця, львів’янина Івана Миськіва, червоноармійці під час зустрічей з місцевим населенням “у Львові ... радше оминали ближчого контакту, можливо, що їм заборонено входити до приватних мешкань і розмовляти з людьми, як це один з вояків мав сказати”, але сам факт їхнього зовнішнього вигляду й поведінки викликав негативні відгуки про розпропаговану ледве не як українську чи “напівукраїнську” Червону Армію: “Большевицьким військом були розчаровані передусім ті, що казали «все-таки це наші земляки» і «певно мають певні досяги за останніх 20 літ». Показалося, що в совітськiм війську, що «пішло визволяти братів українців і білорусинів», був мінімальний відсоток українців. Переважно були це москалі, з великою домішкою азіатських типів. Зовнішній вигляд робив дуже некорисне вражіння: зріст мізерний, вираз лица неінтелігентний, часто дикий, мундур, що краскою нагадує мішок, помітний брак чистоти”²³.

²⁰ Островерха М. На закритті... – С. 57–58.

²¹ Там само. – С. 89.

²² Саган З. Камінка-Струмилова 1939–1944 (Спогади) / З. Саган // Надбужанщина. Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінецьчина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Об’єднання надбужанців, 1989. – Т. 2. – С. 488.

²³ Миськів І. Перебіг війни 1939 // Архів Бібліотеки ім. Олега Ольжича у Києві (далі – АБОО). – Ф. 1 (Організація Українських Націоналістів). – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 5.

Унаслідок вказівок своїх політруків про заборону спілкуватися із західними українцями характерними рисами поведінки бійців РСЧА були замкнутість, закритість і небагатослівність: “Але вони у розмовах з населенням були обережні. Тільки сам-на-сам, і то оглядаючись на всі сторони – питали про тутешнє життя та розповідали про своє”, – згадував Володимир Бемко з Бережанщини²⁴.

М. Острроверха так оцінив ставлення місцевих жителів Західної України до “перших совітів” (як їх називали згодом самі ж західні українці, відділяючи “перших” від “других совітів”, котрі повернулися починаючи від серпня 1944 р.): “Все українське населення західних наших земель, і то симпатички большевизму, яких є дуже мало, відносяться до большевиків із погордою і призи́рством. Уважають їх за елемент нижчий, нікчемний, у кращому випадку за голоту й нужду. В Лежайську, куди большевики були зайшли, а потім – згідно з німецько-большевицькою умовою – уступили, один мій приятель, Л. Л., спитався селянина: «Були тут большевики?». Селянин відповів: «Були, були! Насмерділи та й пішли!»”²⁵.

Водночас члени або симпатички ідеології і дій тоді ще єдиної Організації українських націоналістів (ОУН) сприйняли прихід більшовиків виключно як зміну одних окупантів іншими – брутальних і українофобських польських на значно гірших більшовицьких, які знищили Українську державу, більшість національно свідомої інтелігенції, заморили мільйони українців Голодоморами 1921–22 і 1932–1933 рр., вислали до Сибіру понад мільйон українців і розстріляли сотні тисяч українців під час репресій 1920–1930-х років. Цю роздвоєність настроїв влучно передав житель м. Бережани В. Бемко: “Серед української інтелігенції думки були поділені. Деякі твердили, що, мовляв, большевики змінились. «То не те, що було колись, у місцеві справи вони не будуть мішатись». Однак той же В. Бемко дотримувався інших оцінок, які зробили ті тогочасні галицькі і волинські українці, котрі відчували на собі життя сталінського режиму: “Так закінчилося польське двадцятирічне панування і розпочалась советчина – московський комунізм – нова окупація. Прийшла зміна окупаційної варті і влади, прийшли нові «лица» – а з ними, як виявилось, нові криваві, жертви автохтонного українського населення, спричинені ненажерливим московсько-большевицьким грабунком чужих земель і чужого добра”²⁶.

“Воєнний комунізм”

Негативізму до формування критичного образу військовослужбовців із СРСР в очах місцевих жителів Західної України значно додали випадки масового захоплення цілих будинків військовими частинами РСЧА. Від перших днів вступу на територію Західної України військові частини РСЧА вселялися в колишні казарми польського війська та придатні для тимчасової ночівлі складські або напівскладські приміщення. Однак, коли цих приміщень виявилося недостатньо, першими з представників нової влади брутальність щодо місцевих жителів відверто виявили військові підрозділи червоноармійців, що масово займали кращі квартири і будівлі для розквартирування

²⁴ Бемко В. Бережани – Бережанщина... – С. 284.

²⁵ Острроверха М. На закруті... – С. 91.

²⁶ Бемко В. Бережани – Бережанщина... – С. 282, 285.

офіцерів. Бійці РСЧА захоплювали кращі приміщення, безцеремонно виселяли цілі родини й квартали для заселення військових офіцерів РСЧА та членів їхніх сімей, у гірші будівлі – підрозділи солдатів. Нерідко серед зайнятих для солдатів приміщень були театри, школи, лікарні. Наслідком цього було перетворення приватних квартир на комунальні у рамках “ущільнення” або так званого усупільнення, а результатом – частий дискомфорт і побутові незручності для місцевих мешканців. Володимир Бемко у споминах описав одну з таких типових ситуацій, характерних для багатьох тогочасних міст, містечок та сіл Західної України:

“До Бережан прибули полк піхоти і невелика технічна група. Вони розташувались у колишніх ще австрійських, а потім польських великих казармах, та на першому поверсі в ратуші”. “Будинки офіцерської оселі, що містилися в сусідстві військової лікарні, призначив Тимошук для майбутніх урядовців, що мали невдовзі приїхати із східних земель України. При тому, дотеперішні мешканці тих офіцерських домів, дістали наказ до двох годин звільнити приміщення і залишити в них усе обладнання. ... Кінську лікарню приміщено в забудованнях греко-католицької парохії. Місцевому парохові о. крил. Є. Бачинському нова влада наказала переселитись у дім римо-католицької парохії в Бережанах і мешкати там разом з римо-католицьким парохом. Відомо, що польське духовенство було шовіністично наставлене до українського населення, а вже за Польщі багато чого собі дозволяли, але тому наказові комісара не мали відваги протиставитись”²⁷.

Такі дії чимось нагадували політику періоду “воєнного комунізму” в Росії. “Червоні комісари” відчували вседозволеність і безкарність і вважали недоцільним звільняти зайняті приміщення навіть після чисельних протестів місцевих жителів та втручання місцевих обкомів КП(б)У, керівні діячі яких намагалися переконати “червоних командирів” у тому, що подібні дії лише дискредитують нову владу в очах місцевого населення. Найпоширенішою практикою було підселення до мешканців дво- чи трикімнатних квартир (незалежно від їхнього бажання) “гостей”, котрі спочатку перші дні жили разом із місцевими мешканцями, а вже за короткий час викидали їх на вулицю. Мешканець однієї з таких квартир у м. Станіслав Роман Висоцький з цього приводу згадував: “Спокою не було ні вдень, ні вночі, бо часом наші дві енкаведистки працювали ночами. ... Одного дня ми дістали урядове повідомлення з НКВД, що за 48 годин маємо залишити наше помешкання по вул. Білінського, 17. В цей час знайти будь-яке помешкання було нелегко. Військовики-окупанти зі своїми родинами позаймали все, що ще було вільне”²⁸. Львів’янин-українець Адольф Слиж у спогадах описав свій досвід безцеремонного відбирання у нього помешкання “визволителями”: “... по полудні того дня, як я від’їхав, прийшли з НКВД, списали полишені речі і меблі, швагрові відступили оден pokій, а решту pokoїв опечатали. Пізніше зайняв наше мешкане залізничник з Києва, але що мав численну родину, швагер полишив йому і свій pokій і винаймив собі інше помешкане”²⁹.

²⁷ Там само. – С. 283.

²⁸ Висоцький Р. Спогади дивізійника / Р. Висоцький. – Чикаго, 1994. – С. 10.

²⁹ Слиж А. Мої літа. Спогади / А. Слиж. – Львів: Манускрипт-Львів, 2014. – С. 64.

Однак українці не так часто опинялися у подібних ситуаціях, як їхні сусіди-поляки. Оскільки останні, як правило, займали кращі будинки і квартири у містах Західної України, саме тому вони значно частіше ставали жертвами більшовицької політики “підселення і виселення з помешкань”, ніж українці, які такого доброго житла не мали й жили переважно у селах. Однак з часом викидати людей на вулицю стали не лише бійці РСЧА, погрожуючи в разі непокори застосовувати вогнепальну зброю, а партійці та партійні службовці, які “прикривалися партквитками”, й особливо керівні діячі і прості співробітники Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) СРСР. Поляк зі Станіслава Броніслав Єндрік як одна з таких жертв виселення з власної домівки згадував, що з квартири вигнали його сім’ю, яка з дозволу нової власниці будинку його дядька розмістила дві сім’ї в одній кімнаті, але люди були раді вже з того, що отримали дах над головою: “До нашого помешкання підселено двох службовців; наскільки пригадую, вони займалися шкільництвом. Ми, однак, не мешкали з ними довго, бо нам було сказано йти геть і цілковито звільнити помешкання. У той час бракувало вільних квартир, бо Станіслав був переповнений біженцями із Заходу. Недавно родичі надавали [кімнати для] гостювання для інших, а тепер самі не мали, де мешкати і у тій ситуації нова власниця будинку дядька виділила нам одну кімнату в своєму помешканні, в якому розмістилася ціла наша родина. ... Спільне проживання створювало важкі умови і багато незручностей...”³⁰.

В одних випадках “чекістам” допомагали виявити власників великих квартир з числа службовців польської поліції чи прокуратури ті люди, які були раніше переслідувані польськими карально-репресивними органами або давні чи “новоявлені” місцеві комуністи й симпатизи СРСР, у тому числі колишні члени розпущеної за рішенням Й. Сталіна у 1938 р. Комуністичної партії Західної України (КПЗУ). 26 вересня 1939 р. Владіслав Олесіньські, згадуючи про один із таких випадків у Кам’янці-Струмиловій, зробив такий запис у своєму щоденнику: “Тієї ночі більшовицький відділ в Кам’янці, який очолювали українець Берладин, вуличний продавець морозива, і єврей, сторож з ближнього Окопіска, оточив дім, де залишалися мої діти і швагерка (сестра жінки – А. Б.). Продавець морозива Берладин увійшов до мого житла з пістолетом в в руці в товаристві, напевно, коменданта відділу, який оточував дім. Він мав два пістолети і ручну гранату за паском. Раніше вони були в будинку колишнього коменданта постерунку державної поліції пана Фаліньського, який був на пенсії і якому було приблизно 84 роки. Вивели його з дому і застрелили в його саді. ... Дім Фаліньського був пізніше конфіскований. Там розмістився постерунок НКВД. ... Після застрелення Фаліньського його будинок опечатали, а родину викинули. Діяли згідно з ленінським принципом «Грабуй пограбоване»”. В іншому місці щоденника у листопаді Олесіньські занотував: “Житло май[ора] Хистовського на віллі Лубковського зі всіма речами дружно за ленінським принципом «грабуй що пограбоване» зайняв командир полку НКВД, який розквартирувався в казармах 22-го п[олку] уланів. Друге житло в цій віллі з речами лікаря польських військ зайняв політрук цього полку НКВД. Ось так, «не сіяв, не орав але збирав що зійшло»”. У грудні той же автор у згаданому щоденнику зафіксував ще один подібний випадок:

³⁰ Jędryk B. Moje dzieje [Електронний ресурс] / Bronisław Jędryk. – Режим доступу: http://stanislawow.net/wspomnienia/jedryk_dzieje.htm?pgid=2#page

“Подальші арешти, здійснені переважно НКВД, не припиняються. Заарештовано теж серед інших ксьондза Беньовського, голову Тов[ариства] «Сокіл», але за кілька днів його випущено на волю. Житловий будинок, у якому мешкав Беньовський, власність мого хресного батька Владислава Вуйціка, який перебував у Західній Малопольщі під німецькою окупацією, був конфіскований. Беньовського обмежено однією кімнатою і кухнею, а решту дому зайняв офіцер НКВД. Бо можна володіти тільки одним для однієї сім’ї і то таким, де проживає сім’я власника”³¹.

Більшовики переважно передавали оголошене конфіскованим житло колишніх власників для приїжджих представників партактиву зі Східної України чи Росії, але в окремих випадках також надавали помешкання для своїх прибічників у Західній Україні. В. Олесіньські у щоденнику засвідчив відомий йому факт: “Швець Броніслав Шаєр у нагороду за свої довоєнні заслуги для КПЗУ отримує в користування красивий кількохкімнатний дім для однієї сім’ї, розміщений по сусідству від будівлі командування Кресової Бригади кавалерії, а дотогочасний дім своєї дружини Ганки Шаєр (у дівоцтві Лучаковської), що складався тільки з двох кухонь, розділених сіньми, віддав як помешкання іншому шевцеві з прізвищем Яремко. Натомість сім’ї офіцерів і навіть підстаршин ВП, Державної поліції, суддів, вищих державних службовців і т.д., а також заарештованих НКВД, просто викидали з їх помешкань і будинків на вулицю. Помешкання цих осіб, позбавлених усяких громадських і приватних прав, цих нових більшовицьких невільників, займають переважно офіцери НКВД. Так викинуто на бруківку з мого житла моїх дітей зі швагеркою, сім’ю вбитого працівника ПП на пенсії Фаліньського. Помешкання май[ора] Христовського на віллі Лупковського у Бродах зайняв комендант полку НКВД, а інший офіцер цього полку зайняв помешкання пор[учника] Романовського з 22-го п[олку] у[ланів]. Більше того, він порадив доньці Лупковського, Ядвізі, жінці пор. жандармерії ВП, щоб повернулася до Львова до свого житла. Що та і зробила й не треба було довго чекати: під час другого масового вивезення поляків вона поїхала у вагонах для худоби через Броди на Сибір з двома своїми малими дітьми”³².

Під час підготовки списків на вивезення і депортації однією з причин часто було добре житло, яке “визволителі” вирішували присвоїти – будинок або квартира могли “впасти в очі” і, щоб отримати його, людей заарештовували та відправляли на Сибір. І. Цюропайлович з Жовківщини у мемуарах відзначив: “Зараз по виборах в угоду українському селянству почали вивозити польських кольоністів, яких Польща навезла на наші землі, лісничих суддів і військових, що повернулися з польсько-німецької війни, також вивезли кількох жидів-багачів, між ними і секретаря з магістрату Ліхтера, хворого на цукрицю. Вони були хіба тим винні, що мали гарні мешкання, на які напосілися з політруків чи командирів”³³.

У кращому випадку до помешкань просто “підселяли” приїжджих, нічого не питаючи у власників. Казімеж Грондальські з Чорткова описав один із багатьох таких епізодів: “З житлом у Чорткові було дуже погано. Совети не мали де проживати. У нас

³¹ АОК. – АВ ІІ/1388/2 К – Władysław Olesiński. – S. 13, 17, 18.

³² Ibidem. – S. 20–21.

³³ Цюропайлович І. Спомини кооператора... – С. 199.

не було місця, але у нас була пральня і нам теж виділили одну пару, яка там поселилася. Вона була партійна, мала біля 60 років, а він працював охоронцем на залізниці...”³⁴.

Квазі-плебісцит

Після окупації Червоною Армією території Західної України Й. Сталін вирішив створити у світі враження, нібито українці за своєю доброю волею прагнуть бути приєднаними до СРСР, а радянські війська до цього взагалі непричетні. Для цього більшовики оголосили про те, що відбудуться вибори депутатів до Народних зборів Західної України (НЗЗУ, спочатку самі ж більшовики неофіційно називали їх Українськими народними зборами, але згодом змінили назву на денаціоналізовано “інтернаціонально-географічну” без чіткого окреслення, якого ж народу насправді це збори), які нібито самі вирішать подальшу долю жителів Галичини й Волині. Усе це заплановано було провести, щоб створити ілюзію проведення всенародного плебісциту щодо вирішення питання їхньої майбутньої державної приналежності. Насправді НЗЗУ де-факто були лише пропагандистським заходом для легітимізації рішень, які приймали тоді у Москві та Берліні. Хоча скликання цієї “конституанти” (як її називали самі місцеві українці), яку спочатку планували назвати Українськими Народними Зборами, мало виглядати як ініціатива трудящих Галичини та Волині, рішення про неї були прийняті в Москві. 1 жовтня 1939 р. Політбюро ЦК ВКП(б) обговорили питання, що стосувалися Західної України. На цьому засіданні було вирішено провести Українські Народні Збори, перед якими ставилося завдання: затвердити передачу поміщицьких земель селянським комітетам, вирішити питання про характер створюваної влади, про входження Західної України до складу УРСР, а також про націоналізацію банків і великої промисловості. Політбюро ЦК ВКП(б) призначило вибори до Народних зборів на 22 жовтня, а їх скликання – на 26 жовтня 1939 року. Однак формально ініціативу проведення зборів запропонувало нібито Тимчасове управління Львова. Для їхньої організації планувалося створити комітет, до якого входили б члени цього управління, представники від областей, селянських комітетів, робітничих організацій та інтелігенції. Політбюро ЦК ВКП(б) докладно визначило порядок проведення виборів і самих зборів, скеровуючи “волю трудового народу”³⁵.

Порівнюючи більшовицьку анексію осені 1939 р. й нацистське вторгнення літа 1941 р., можна стверджувати, що у діях окупантів було багато подібного: оголошення себе визволителями, масові арешти, розстріли і навіть прапори одного й того ж криваво-червоного кольору. І нацисти, і більшовики привозили зі своїх країн своїх чиновників, яких призначали керівниками вищих владних структур на місцях, допускаючи компетентних місцевих службовців лише на низові управлінські посади. Відмінністю при тому було те, що нацисти відверто поводили себе як загарбники, тоді як більшовики видавали себе за визволителів й приєднували окуповані території до Радянського Союзу після зрежисованих із Кремля формальних плебісцитів, позитивні для СРСР наслідки яких були очевидними й очікуваними з огляду на

³⁴ АОК. – АУ І/215 – Grondalski Kazimierz. – С. 4.

³⁵ Баран В. Україна: Західні землі... – С. 34.

створений з більшовиків і їх місцевих симпатиків склад виборчих комісій цих квазі-референдумів. Українець із Жовкви, діяч української кооперації Іван Цюропайлович у спогадах так характеризував ці вибори: “Вибори відбулися без захоплення. Кандидат москаль Захаров, комісар в повіті Жовква, зістав вибраний послом до Українського Союму у Львові. Це були найдемократичніші, найспокійніші вибори без ніякого протесту, без реклямацій. Навіть ніхто не поставив контркандидата. А хто ж посмів би виставити кандидата опозиції – якої? Чи найшовся який контр-кандидат? Кандидатів на послів мало право вибирати скупчення зорганізованих виборців, яке начисляло 500, а в нас на той пост не було такої організації, тому кандидата виставила армія не свого, а кандидата партії Захарова”. Підсумовуючи реакцію місцевих мешканців на проведення квазі-виборів, Цюропайлович писав: “Населення наше було розгублене. Половина пригноблена подіями, а друга – за-дурманена довгою гуменівською брехнею, покладала великі надії на щасливе життя. Большевики погрожували на кожнім кроці, але «рогів ще не виставляли» – чекали висліду виборів. Вибори мали санкціонувати їх грабівничу господарку і політику терору. Підготовка до виборів не припиняла запланованих робіт”³⁶.

Квазі-вибори депутатів на безальтернативній основі до НЗЗУ у містах й на периферії відбувалися за задалегідь випробуваним у СРСР сценарієм і результат виборів на місцях було вирішено задовго до їх проведення. Українець В. Бемко, наприклад, так описував їхнє проведення у Бережанах: “... врешті-решт 22 жовтня 1939 р. повіт Бережани «вибрав своїх послів»! ... Послами, чи за новою термінологією, «депутатами», були вибрані: Володимир Масляк зі села Курян – який з батьками, як колоніст, недавно прибився до цього села – людина ні в місті ані в повіті не знала. Другим депутатом була наймичка якогось підлісничого, жінка неграмотна – яка між інш., не тішилась доброю жіночою славою у власній місцевості, бо в інших ніхто навіть не знав чи така жінка живе на світі. Третім «послом» був бідняк з села Дібще, Жуківський (мабуть пізніший сексот, покараний смертю укр. підпіллям в 1940 році). В самих Бережанах вибрано «послом» чи пак «депутатом» муляра Миколу Хоміцького, людину чесну, але також цілковито неграмотну у всіх інших справах, поза його фахом”. Автор спогадів дав критичну оцінку проведенню псевдо-виборам: “Згідно з «пляном», голосувало 99 % управнених! Українське населення в Галичині здавна привикло до так званих «польських виборів» ще за Австрії, а потім вже за польської окупації до явного шахрайства, але ті московсько-большевицькі вибори з накиненими кандидатами, без вільного вибору виборців, а опісля ті пофальшовані висліди, це вже перейшло усі досі знані межі якоїсь пристойності і якогось стиду. Такі вибори немає навіть до чого прирівняти, здається, що такі вибори у цілому світі неповторні. Правдиво московська всесвітня монополія ... на «вільні» вибори!”³⁷.

М. Островерха у мемуарах також описав зовсім іншу правду про “сталінські вибори” до НЗЗУ, відмінну від тієї картини, яку пропонували комуністичні пропагандисти в Україні до 1991 р.: “По всьому нашому краю, – тобто, по тих землях, що

³⁶ Цюропайлович І. Спомини кооператора... – С. 195.

³⁷ Бемко В. Бережани – Бережанщина... – С. 287.

до 1939 року були під Польщею, – вибори йшли під гаслом: спротиву до советської влади. Крім великих міст, де Українці були в меншині, край тримався вороже, з глумом до советів і в поставі достойній українства. На виборчій картці, перекресливши ім'я видрукованого на ній кандидата, селяни писали всяко: «Забирайтесь із нашої землі!», «Сталін може поцілувати нас...», «Слава Україні!», «За самостійну і соборну Україну!». Були й такі села, що зовсім до голосування не пішли. Нічого не помагала й загроза комісарів. У одному селі біля Руської Рави під час виборів селянин селянина спитався: «То що, куме, думаєте про тих советів?». «Та що там, куме! Я думаю те, що виджу, а ви видите те, що й я виджу!» – відповів цей чисто хлопським хитрим способом³⁸.

Загальні приготування до виборів до НЗЗУ та їх проведення у Львові детально описав у споминах М. Острове́рха, потрактовуючи їх як своєрідний квазі-плебісцит або як “більшовицьку Конституанту”. Він, зокрема, згадував: “Великий Театр, де має відбутися Збір Конституанти, зачинений для всіх посторонніх, вже на тиждень перед зборами; можна увійти лише за окремою перепусткою, і тільки акторам та оркестрантам. Місто ще більше запалюється червоними кольорами. Появились великі, олійними фарбами мальовані, картини: горять наші села, польська шляхта бешкетує, а большевики «визволяють» нашого селянина і робітника; або – чудова весна, квіт'яблуні заливає простір пристрасно-живими барвами, а пара молодих людей, він і вона, заливаються сміхом щастя і радості. От такі ті картини. ... Мітинги безупину відбуваються далі. Двічі, а то й тричі на день, хоче чи не хоче, як це бачу, приїжджає авто по проф. К. Студинського, і він мусить іти промовляти на мітингу залізничників, умових (розумових – А. Б.) працівників, студентів: поставили його в такі умовини, що він не сміє відмовитись від цієї ... честі. ... За два дні перед зборами Конституанти, яку мав відкрити, як найстарший віком, депутат проф. К. Студинський, принесли йому готову, на машинці написану промову, яку мав він виголосити на тому відкритті. Старенький прочитав ту промову раз і ще раз, щось поміркував і сказав: «Всього того, що написано, не можу виголосити...». На це я ніже словом не відізвався, щоб старенького, якого я за його добре серце любив, не розпалювати ще більше, бо він і сам був подратований. Мовчав і, тримаючи в руках промову, думав проф. К. Студинський. Знаю напевно, що кудись із тією промовою ходив, воторгував у когось деякі зміни, але я її не читав і не чув³⁹.

А ось як М. Острове́рха описав самі НЗЗУ, факт проведення яких 26–28 жовтня 1939 р. у Львівському Оперному театрі у багатьох сучасників викликав закономірне їх ототожнення із добре відрежисованою більшовицькими пропагандистами й вдало організованою трагікомедією, сценарій якої було затверджено у Кремлі: “Засідання Конституанти було відкрите о 9 годині ранку. Відкрив його проф. Кирило Студинський. На зібранні був приявний уряд советської України з Корнійцем на чолі, а правдивіше – з Нікітою Хрущовим на чолі. Був і ген. Тимошенко, командуючий «Українським фронтом». Усіх депутатів і депутаток із Галичини й Волині було до 540, і то 80 % українців, а решта поляки й жиди. Склад

³⁸ Острове́рха М. На закруті... – С. 109.

³⁹ Там само. – С. 113–115.

Конституанти, сам по собі, дуже цікавий: у ній нема ніякісіньких тих правдивих політиків чи правдивих комуністів. Це – збір учених, музиків, лікарів, акторів, мистців, поетів, інженерів, танечниць, селян і робітників. ... Ця Конституанта радила, ухвалювала, проголошувала параграфи, резолюції. Проголошено й злуку Західніх Земель України з советською Україною. Все-таки в п'ятницю, 27 жовтня, мала ця Конституанта цікавий для України момент, який виявив, що всі наші селяни і більшість робітників, це, безсторонньо сказавши – справжні, політично свідомі українські самостійники. За останні сорок років наших визвольних змагань ця трагедія часто повторюється: маса відважніше думає і діє, ніж інтелігенція. Порядок для цієї Конституанти приніс на чергу нарад справу: польські кольоністи на землях Західньої України. Викидати їх чи залишити? Комуністи – українці й жида та поляки – обстоювали, що польський селянин так само, як і наш, скроплює своїм потом ту землю, на якій працює, і має на неї однакове право. На це, без ніякого попереднього порозуміння, половина Конституанти, селяни і робітники наші, зчинила гамір, живо й рішуче запротестувала проти такого поставлення справи: осадників і польських кольоністів треба викинути! На салі зчинилась метушня. Комуністи стали кидатись, мов опарені, щоб утихомирити цей очевидний бунт. ... Забрав голос і секретар КП(б)У Н. Хрущов: «Товариші! Справа польських осадників і кольоністів на землях Західньої України – це дуже нелегка справа. Моя особиста думка на цю справу така: їх усіх треба звідсіля викинути, бо були вони шпигуни і донощики панської Польщі. Така моя особиста думка. Але цієї справи не берімося розв'язувати тут. Залишім це для вирішення сільрадам на місцях. Це їхнє діло!». Цей тактичний маневр Нікіти Хрущова, – який і так у кулак сміявся, бо ж знав, що не лише поляків викинуть із нашої землі, але й українців запропортьять на «радную» Сибір, – утихомирює Конституанту⁴⁰.

Політичну оцінку виборам і засіданню НЗЗУ дав інший український сучасник тих подій Д. Куп'як у повоєнних споминах: “Під час виборчої кампанії населення ЗУЗ довідалося про дійсну «демократичну» систему в СССР, про яку всюди розпиналися комуністичні пропагандисти. Спершу скликали громадські збори, на яких вибирали кандидатів на депутатів до Народних Зборів Західньої України. Кандидатів влада призначувала згори, не питаючись у населення згоди, частенько це були принагідні, нікому не знані «трудящі» з найнижчого щабля суспільної драбини. Щоб цій комедії надати більш «демократичного» вигляду, постійно відбувалися передвиборчі мітинги, на які десятники примусово зганяли населення вислуховувати нудні, брехливі та надокучливі промови. Під час виборів, як хтось був хворий і не міг прийти проголосувати, до нього несли виборчу урну, аби він, хоча й хворий, виконав свій горожанський обов'язок. У результаті на виборах за кандидатів завжди голосувало 99 % виборців. Після виборів, негайно, скликали усіх 1484-ох депутатів до Львівського театру на наради і на тих нарадах депутати одноголосно затвердили прохання до Сталіна – прийняти Західну Україну до складу Советського Союзу. Уже першого листопада Верховний Совет СССР ухвалив: «Включити Західну Україну до складу УРСР». Комедія з комуністичною «демократією» була

⁴⁰ *Островерха М.* На закруті... – С. 115–117.

закінчена. Подібні «демократичні» вибори відбувались по Другій світовій війні в Польщі, Мадярщині, Чехословаччині, Румунії та Болгарії⁴¹.

Водночас більшість поляків не сприймали не лише т. зв. передвиборчих програм кандидатів до НЗЗУ, а й самого терміна “Західна Україна”, який використовували українці і який був заборонений для вживання в офіційному лексиконі польських чиновників, котрі сприймали західноукраїнські землі виключно як “східні креси (окраїни)” Другої Речі Посполитої й багато з яких під різними приводами ухилялися від участі у виборах на тему державної приналежності цих територій і фактично бойкотували ці “вибори без вибору”. Львів’янин Владіслав Олесінський у своєму щоденнику в листопаді 1939 р., коментуючи проведення кампанії “виборів по-більшовицьки” до НЗЗУ, констатував: “Відбулося «загальне голосування» за приєднання до СРСР «Західної України». У тому голосуванні ми з дружиною не брали участі подібно до того, як і дружини офіцерів 13-го ДАК, як кап[ітанша] Краутвальдова, [жінка] пор[учника] Малевська й інші”⁴².

Українсько-польські “тертя”

Від 17 вересня 1939 р. ворожнеча в українсько-польських взаєминах поступово обмежилася сутичками між членами ОУН й польською поліцією або каральними акціями службовців цієї поліції проти українських селян, запідозрених у підтримці дій радикальних українців. Водночас період короткочасного “вакууму влади” між вступом частин РСЧА на територію Західної України і перебранням влади там більшовиками деякі місцеві українські націоналісти використали, виконуючи вказівки свого керівництва, для того, щоб захопити і переховати зброю з гарнізонних складів, залишених польськими військами. Окремі члени ОУН після збройних сутичок з польськими вартівниками перебрали частину зброї, яка залишалася в покинутих поляками казармах польського війська на Волині й у Галичині. Владіслав Олесінський з цього приводу 23 вересня 1939 р. записав у щоденнику в Бродях: “Казарми 22-го [полку] уланів пограбували українці на чолі з якимсь Удичем. Вартівничий відділ, залишений для охорони цих казарм, був, згідно з неперевіченими мною звітками, знищений тим же Удичем та іншими. Він проживав поблизу цих казарм. ... Казарми командування 13-го ДАК і 3-го піхотного полку, подібно до казарми 22-го [полку] уланів, були пограбовані”. 25 вересня там само: “Казарми 52-го п[іхотного] п[олку] і 12-го п[олку] л[егкої] а[ртилерії] пограбувало українське населення”⁴³.

Багато поляків у ті дні називали антипольські виступи озброєних груп членів ОУН “грабіжницькими бандами” й не допустили, наприклад, зайняття ними міста Сарни, вважаючи за краще передати владу “совітам”, ніж українцям⁴⁴. З іншого боку, серед багатьох поляків антиукраїнські настрої швидко щезли або трансформувалися в антибільшовицькі після приходу до їхнього міста чи села військових

⁴¹ Куп’як Д. Спогади Нерозстріляного / Д. Куп’як. – Торонто; Нью-Йорк, 1991. – С. 99.

⁴² АОК. – АW II/1388/2 К – Władysław Olesiński. – S. 18.

⁴³ Ibidem. – S. 11.

⁴⁴ Ibidem. – АW I/338 – Kielanowski Jan. – S. 4.

частин РСЧА. “Вияви ворожнечі [поляків] до українців слабли, – згадував українець й львів’янин Іван Миськів, – як німці підходили зовсім близько, а зникли, принайменше позірно (зовні – *А. Б.*) по окупації Львова більшовиками”⁴⁵.

Однак виступи активістів ОУН відбулися не повсюдно й найбільше їх можна було спостерігати у місцевостях, де до війни свого часу польська адміністрація особливо брутально впроваджувала колонізаційні процеси, обмежувала можливості для національно-культурного життя українців, проводила пацифікацію й здійснювала іншими методами українофобську політику. Водночас у багатьох інших містечках і селах багато українців та поляків з однаковою тривогою очікували прихід радянських військ, резонно остерігаючись, що сталінський режим не несе їм нічого доброго. Прикметно, що деякі з них влучно підмічали, що саме з приходом “совітів” почалося активне загострення українсько-польських стосунків у багатьох із тих сіл, де доти відбувалося відносно мирне співіснування представників цих двох народів. Влодзімеж Дембські, характеризуючи українсько-польські стосунки у гміні Кіселін на Волині ще під час перебування регіону в складі Російської імперії, згадував:

“Не спостерігалось жодного тертя (між поляками і українцями), бо ті люди разом вирости, йшли до тієї самої царської школи. Росіяни не любили нікого. Насміхалися як з поляків, так і з українців, називаючи їх «хахли». Тому кожен українець, який прагнув приєднатися до інтелігенції, не признавався, що є українцем, [записувався] тільки росіянином і вживав російську мову. Криво дивилися на поляків, які там поселялися”. Згідно з його ж твердженням, після 17 вересня у згаданому населеному пункті серед українців “ненависть до поляків викликали, в основному, комуністи”: “Коли прийшла Червона Армія, то посилила антипольський рух. По-перше, вивішували плакати, де «боєц» (оскільки казали «боєц», бо «солдат» було недозвільною, образливою назвою, за неї карали) гонить відгодованих польських панів, а в польському орлові стирчить російський багнет, а на іншому плакаті був зображений «закутий в кайдани мужик» і підпис «так було», другий виганяв польських панів, а третій радісно сидів і їхав на тракторі. По-друге, в широкий обіг запущені терміни «польські пани-експлуататори», «кровопивці, які гнобили (пригноблювали)», які «забрали в народу землю, не дали освіти». До того додалася антирелігійна пропаганда, а потім колективізація і боротьба проти «кулаків»”⁴⁶.

Водночас більшовики використовували поляків проти українців, зокрема залучали службовців та інформаторів польської поліції як агентів у боротьбі проти ОУН. Характерно, що співробітники сталінських органів безпеки згодом заарештували або навіть розстріляли частину з цих колабораціоністів. В. Олесінський у щоденнику у жовтні 1939 р. у Бродах писав: “Відділ НКВД і міліції оточує дім, після чого здійснюється арешт. При тому послуговуються спеціальними інформаторами. Переважно євреями. Одним із них був, однак, як мене поінформовано, навіть начальник поліції на пенсії Вішневські. Але і його також заарештували”⁴⁷.

⁴⁵ Миськів І. Перебіг війни 1939 / І. Миськів // АБОО. – Оп. 1. – Спр. 179. – Арк. 4.

⁴⁶ Dębski W. O kwestii ukraińskiej na terenie gminy Kisielin na Wołyniu // AOK. – AW I/123 – Dębski Włodzimierz. – S. 8, 9.

⁴⁷ AOK. – AW II/1388/2 K – Władysław Olesiński. – S. 16.

Ян Цісек так описав тодішню ситуацію в Бережанах: “Найважливішою владою в місті був прокурор Суровіцькі (поляк). Суровіцькі управляв реєстрацію офіцерів. Під час цієї реєстрації зустрілися колеги – цей прокурор і комендант поліції Вітвіцькі. Суровіцькі і Вітвіцькі – колишні колеги, разом здавали атестат зрілості у Львові, проживали в тій самій кам’янці і одружилися з сестрами, які теж там проживали. Вітвіцькі в той спосіб висвітлив йому справу, що загрозою є не поляки, а тільки українські націоналісти”. Очевидно, що як серед українців, так і серед поляків були також ті, котрі вимушено давали підписку про співпрацю з НКВД, але після звільнення за першої сприятливої нагоди переходили на нелегальне становище й переховувалися в інших містах чи селах або, не володіючи інформацією про політику нацистської Німеччини щодо поляків, намагалися втекти на територію Польщі, окупованої Вермахтом, вважаючи, що там “гірше вже не буде, як за більшовиків”. За словами Яна Цісека, заарештований співробітниками НКВД “капітан Колбек підписав, що буде їм служити, але як тільки вийшов, то втік разом із сім’єю до Станіславова”⁴⁸.

І. Німчук у споминах згадував, що наприкінці вересня 1939 р. його співкамерник, колишній начальник польської поліції у Лодзі Владіслав Лозінський признався йому, що в НКВД працює колишній агент польської поліції у справах українських націоналістів Радонь (хоча як польський націоналіст, заарештований сталінськими органами безпеки, поляк засудив факт співпраці агента своєї колишньої служби з “совітськими окупантами”): “Після одного переслухання Лозінський оповів мені з нетаємним обуренням, що, коли його вели вже назад до камери, він зустрівся на сходах з відомим у Львові польським поліційним агентом Радонем (прізвище його називали у зв’язку з убивством краєвого команданта Української Військової Організації Юліяна Головінського 30.9.1930 р.). Той Радонь ішов сам сходами догори і мав течку під пахвою, значить: служив уже новим панам. А що він був спецом від українського підпілля, то ясно, до якого сектора запрягли його більшовики”⁴⁹.

Висновки

Анексія Радянським Союзом території Західної України виразно продемонструвала модель політики, яку ця країна вирішила впроваджувати на інкорпорованих землях. Українці і поляки на власному негативному досвіді відчули реальне погіршення життя замість обіцяного більшовицькою пропагандою покращення. Дуже швидко в “перших совітах” розчарувалися навіть палкі нечисленні симпатичні більшовиків, які раніше були прихильниками СРСР. Багато українців і поляків подібно сприйняли “совітську окупацію”. Аналіз оцінок різних подій суспільного життя, побуту тощо свідчить про те, що представники обох народів однаково обурювалися брутальними проявами поведінки “перших совітів”, критикували негативні прояви більшовицької політики.

⁴⁸ Ibidem. – AW I/101 – Jan Cisek. – S. 2.

⁴⁹ Німчук І. 595 днів совєтським в’язнем... – С. 45.